OD NEWPORT DO BRUKSELI

- ADAPTACJA SOJUSZU PÓŁNOCNOATLANTYCKIEGO DO ZAGROŻENIA ROSYJSKIEGO

FUNDACJA IM. KAZIMIERZA PUŁASKIEGO

OD NEWPORT DO BRUKSELI

- Adaptacja Sojuszu Północnoatlantyckiego
do zagrożenia rosyjskiego

Autor:
Tomasz Smura

Program Bezpieczeństwo i Obronność

Warszawa 2018

NATO
OTAN
BRUSSELS
BRUXELLES
11-12 VII 2018
Summit / Sommet
POLOGNE
NORVÈGE

SPIS TREŚCI

I. Dotychczasowa adaptacja NATO do zagrożenia ze strony Rosji 6

II. (Nie)równowaga sił na wschodniej flance NATO 11

III. Szczyt w Brukseli – dopełnienie procesu adaptacji? 14

IV. Wnioski i rekomendacje 16

W dniach 11-12 lipca 2018 r. w Brukseli odbyło się spotkanie Rady Północnoatlantyckiej na szczeblu szefów państw i rządów. Jest to trzeci szczyt (po Newport i Warszawie) od czasu nielegalnej aneksji Krymu przez Rosję i początku wspierania przez Moskwę separatystów we wschodniej Ukrainie, co spowodowało gwałtowny wzrost napięcia w relacjach NATO-Rosja i konieczność wdrożenia środków z zakresu obrony i odstraszania mających zwiększyć poczucie bezpieczeństwa państw tzw. wschodniej flanki NATO. Brukselski szczyt Sojuszu wydaje się w większym stopniu niż dwa wcześniejsze spotkania w tym formacie – których celem była szybka wspólna odpowiedź na rosyjskie działania – koncentrować się na przyjęciu bardziej długofalowych rozwiązań mających wzmocnić zdolności NATO i poszczególnych członków Organizacji w zakresie obrony kolektywnej. Pomimo napięć związanych z postawą prezydenta USA Donalda Trumpa, stanowczo nalegającego na szybkie zwiększenie wydatków na obronność europejskich sojuszników, co istotnie wpłynęło na atmosferę spotkania i podniosło szereg pytań ze strony komentatorów odnośnie do przyszłości relacji transatlantyckich, wydaje się, że szczyt – przynajmniej w wymiarze polityczno-wojskowym – przyniósł zamierzone cele i adaptacja Sojuszu zmierza we właściwym kierunku.

DOTYCHCZASOWA ADAPTACJA NATO DO ZAGROŻENIA ZE STRONY ROSJI

Relacje NATO z Federacją Rosyjską po zakończeniu zimnej wojny uporządkował *Akt stanowiący o podstawach wzajemnych stosunków, współpracy i bezpieczeństwa* (tzw. *Akt stanowiący NATO-Rosja*), w którym obie strony zadeklarowały, że nie będą traktować się jako przeciwników. Na mocy porozumienia, w celu stworzenia mechanizmu konsultacji i podniesienia poziomu zaufania, powołano Stałą Wspólną Radę NATO-Rosja (w 2002 r. zastąpiła ją Rada NATO-Rosja), a państwa członkowskie NATO zobowiązały się do nierozmieszczania na terytoriach nowoprzyjętych państw broni nuklearnej oraz „w obecnym i przewidywalnym środowisku bezpieczeństwa (...) dodatkowych permanentnie rozmieszczonych znaczących sił bojowych”[i]. Obie strony z kolei zadeklarowały, iż będą „powstrzymać się od użycia siły lub groźby użycia siły przeciwko sobie nawzajem lub jakiemukolwiek innemu państwu, jego suwerenności, integralności terytorialnej lub niepodległości politycznej” oraz „respektować suwerenność, niepodległość i integralność terytorialną oraz prawo wyboru sposobu zapewniania sobie bezpieczeństwa, nienaruszalność granic i prawa narodów do samostanowienia, jak zagwarantowano w Akcie Końcowym Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie i dokumentach OBWE”[ii]. Relacje NATO i Rosji skomplikowała interwencja Sojuszu w Kosowie w 1999 r. wymierzona w

siły zbrojne Federalnej Republiki Jugosławii, tradycyjnego sojusznika Moskwy, kwestia budowy amerykańskiego systemu obrony przeciwrakietowej (*Balistic Missile Defense – BMD*), a następnie wojna rosyjsko-gruzińska z 2008 roku, w czasie której rosyjskie siły rozbiły armię aspirującej do członkostwa w Sojuszu Północnoatlantyckim Gruzji. Relacje Zachodu z Federacją Rosyjską udało się poprawić na tle polityki tzw. resetu przyjętej przez administrację amerykańskiego prezydenta Baracka Obamy, której efektem był m.in. nowy traktat o redukcji broni strategicznej (*New START*) z 2010 roku.

Stosunki między NATO a Rosją zaczęły się pogarszać po ponownym wyborze w marcu 2012 r. na stanowisko Prezydenta Rosji Władimira Putina (po czteroletniej przerwie, kiedy zastąpił go dotychczasowy premier Dmitrij Miedwiediew). W marcu 2014 r. po obaleniu rządu Wiktora Janukowycza, na skutek protestów społecznych (tzw. Euromajdan), spowodowanych odwołaniem przez ówczesne władze Ukrainy przygotowań do podpisania umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską, przy wsparciu stacjonujących na Krymie rosyjskich wojsk i formacji specjalnych doszło do secesji półwyspu a następnie jego aneksji przez Federację Rosyjską. W kwietniu do prorosyjskich rebelii doszło również m.in. w obwodach Donieckim i Ługańskim, w wyniku których proklamowano Doniecką Republikę Ludową i Ługańską Republikę Ludową. Secesjoniści zostali wsparci przez Federację Rosyjską poprzez dostawy broni i bezpośrednie zaangażowanie rosyjskich służb specjalnych, co utrudniło realizację wymierzonej w nich ukraińskiej operacji antyterrorystycznej. Według raportu Atlantic Council z października 2015 r. zdjęcia satelitarne wskazywały na przemieszczanie się rosyjskich żołnierzy przez ukraińską granicę oraz rozmieszczenie rosyjskich obozów wojskowych wzdłuż linii granicznej, które służą jako punkty przerzutu broni i sprzętu wojskowego. W posiadaniu sił separatystów były/są także liczne systemy uzbrojenia produkowane przez rosyjski przemysł obronny, których nie miała nigdy na wyposażeniu armia ukraińska (czołgi T-72B3, wyrzutnie wieloprowadnicowe Grad-K, systemy obrony przeciwlotniczej Pancyr-S1)[iii]. Działania rosyjskie jak się wydaje – podobnie jak w przypadku wojny rosyjsko-gruzińskiej z 2008 r. – miały storpedować ewentualne ukraińskie aspiracje do integracji z zachodnimi strukturami (UE, a w dalszej kolejności NATO) i były wyraźnym złamaniem – oprócz szeregu wiążących z punktu prawa międzynarodowego konwencji i traktatów z Kartą Narodów Zjednoczonych na czele – *Aktu stanowiącego NATO-Rosja*[iv].

Do kulminacji rosyjskiego zaangażowania na Ukrainie doszło latem 2014 r., kiedy rosyjskie oddziały – według doniesień przedstawicieli ukraińskich sił zbrojnych – bezpośrednio wspierały formacje separatystów[v]. Jak wskazywał Phillip Karber z waszyngtońskiego Potomac Foundation „kiedy w ostatnim tygodniu sierpnia ukraiński plan B (późniejsza nazwa operacji antyterrorystycznej) wydawał się być bliski przyniesienia efektów, rosyjska armia interweniowała na wschodniej Ukrainie z kontrofensywą, aby odciążyć oblegany Donieck i otworzyć nowy zachodni front na kierunku Mariupola"[vi], co doprowadziło ostatecznie do dużej klęski sił ukraińskich w bitwie o Iłowajsk[vii]. Co więcej, 17 lipca 2014 r. – zgodnie z raportem holenderskiego urzędu ds. bezpieczeństwa OVV – z terenów opanowanych przez prorosyjskich separatystów (sprawcy tragedii są przedmiotem osobnego śledztwa) przy wykorzystaniu rosyjskiego systemu przeciwlotniczego Buk[viii] został zestrzelony samolot malezyjskich linii lotniczych (lot Malaysia Airlines 17), co doprowadziło do śmierci 298 pasażerów (w tym 198 obywateli Holandii) i spotkało się z silnym potępianiem ze strony społeczności międzynarodowej.

Rosyjskie działania od początku napotkały na zdecydowaną reakcję państw Zachodu. Swoje pakiety sankcji nałożyły m.in. Unia Europejska (m.in. zakazy wizowe i zamrożenie aktywów osób fizycznych i prawnych zaangażowanych w działania na Ukrainie lub związanych z Kremlem, ograniczenie dostępu do unijnego rynku instrumentów finansowych obejmujące rosyjskie banki państwowe oraz największe przedsiębiorstwa sektora energetycznego i zbrojeniowego, całkowity zakaz udzielania kredytów i pożyczek pięciu państwowym bankom rosyjskim, ograniczenia eksportu technologii i usług związanych z eksploracją podwodnych oraz arktycznych złóż surowców energetycznych oraz zakaz eksportu broni i technologii podwójnego przeznaczenia), Stany Zjednoczone (zamrożenia aktywów i zakazy wjazdu dla osób oraz podmiotów związanych z quasi-państwowymi tworami na wschodniej Ukrainie, a także podobne do unijnych

Tabela 1.: Ważniejsze ćwiczenia sojusznicze i narodowe z udziałem sojuszników na wschodniej flance NATO

Nazwa ćwiczenia	Rok	Miejsce	Wielkość zaangażowanych sił
STEADFAST JAVELIN I	maj 2014	Estonia	6 tys. żołnierzy
SABER STRIKE	czerwiec 2014	Państwa bałtyckie	4,8 tys. żołnierzy
STEADFAST JAVELIN II	październik 2014	Polska, Niemcy	2 tys. żołnierz
ANAKONDA	październik 2014	Polska	12,5 tys. żołnierzy
IRON SWORD	listopad 2014	Litwa	2,5 żołnierzy
BLACK EAGLE	październik-grudzień 2014	Polska	2,3 tys. żołnierzy
GOON RIDE	marzec-kwiecień 2015	Polska, Niemcy, Czechy, państwa bałtyckie	b.d.
STEADFAST JAVELIN	maj 2015	Estonia	13 tys.
BALTOPS 2015	czerwiec 2015	Polska, morze bałtyckie	5,6 tys.
NOBLE JUMP	czerwiec 2015	Polska	2,1 tys. (pierwsze rozmieszczenie VJTF)
BRILLIANT JUMP DEPLOY 16	maj 2016	Polska	2,5 tys.
SWIFT RESPONSE	maj-czerwiec 2016	Polska, Niemcy	9 tys.
BALTOPS 16	czerwiec 2016	Morze Bałtyckie	5,8 tys.
IRON WOLF	czerwiec 2016	Litwa	5 tys.
SABER STRIKE	czerwiec 2016	Państwa bałtyckie	9 tys.
ANAKONDA	czerwiec 2016	Polska	31 tys.
NOBLE JUMP II	kwiecień 2017	Bułgaria, Rumunia	4 tys.
BALTOPS	czerwiec 2017	Państwa bałtyckie, Polska	5,8 tys.
IRON WOLF	czerwiec 2017	Litwa	5 tys.
SIIL 18	marzec 2018	Estonia	10 tys.
BALTOPS	czerwiec 2018	Litwa, Polska, Dania, Niemcy, Szwecja, Morze Bałtyckie	4,7 tys.
SABER STRIKE	czerwiec 2018	Państwa bałtyckie, Polska	18 tys.
SUMMER SHIELD	czerwiec 2018	Litwa	2,5 tys.

Tabela na podstawie: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2018_04/20180425_1804-factsheet_exercises_en.pdf

sankcje ekonomiczne i sektorowe) oraz pozostałe państwa G7[ix].

Rosyjska interwencja na Ukrainie wywołała też głębokie obawy państw członkowskich leżących w sąsiedztwie Ukrainy i Rosji, co musiało pobudzić aktywność Sojuszu. W pierwszej kolejności została wzmocniona misja Baltic Air Policing (z 4 do 16 maszyn), polegająca na ochronie przestrzeni powietrznej państw bałtyckich przez samoloty innych państw Sojuszu. Na pierwszym po aneksji Krymu Szczycie NATO w Newport w Wali (4-5 września 2014 r.) przyjęto natomiast tzw. Plan działań na rzecz gotowości (*Readiness Action Plan*), zakładający m.in. ciągłą, rotacyjną obecność (np. w formie ćwiczeń – zob. tab. 1.) sił sojuszniczych na terytoriach państw wschodniej flanki NATO oraz pewne bardziej długofalowe działania, takie jak: trzykrotne zwiększenie liczebności sił odpowiedzi NATO (*NATO Response Force*, z 13 do 40 tys. żołnierzy) oraz wyodrębnienie z nich sił bardzo wysokiej gotowości VJTF (*Very High Readiness Joint Task Force*, obejmujące m.in. liczący 5 tys. żołnierzy komponent lądowy) będących gotowymi do rozmieszczenia w przypadku zagrożenia w czasie maksymalnie kilku dni, a także powołanie specjalnych komórek mających ułatwiać szybkie rozmieszczenie sił sojuszniczych (*NATO Force Integration Units – NFIU*). Co bardziej istotne, jak wskazywał Paweł Pacuła z Biura Bezpieczeństwa Narodowego, spotkanie w Walii stanowiło „symboliczne zakończenie ery ekspedycyjnej Sojuszu (…) i widoczny jest jego powrót do korzeni i wola skoncentrowania się na podstawowym zadaniu, jakim jest kolektywna obrona"[x]. Swoje własne działania w postaci zaproponowanej w czerwcu 2014 r. w Warszawie European Reassurance Initiative podjęły Stany Zjednoczone. W ramach amerykańskiego programu, na który w roku budżetowym 2015 przyznano ok. 1 mld USD (w roku budżetowym 2017 środki wzrosły do 3,4 mld USD), uruchomiono cały szereg ćwiczeń i inicjatyw wzmacniających zdolności obronne europejskich sojuszników a USA zobowiązały się do rozmieszczenia na zasadzie rotacyjnej brygady pancernej US Army (do tej pory na terenie Europy rozmieszczone były jedynie dwie manewrowe brygady amerykańskie – powietrzno-desantowa we Włoszech oraz zmotoryzowana na kołowych transporterach opancerzonych Stryker w Niemczech), a także sprzęt dla kolejnej jednostki tego typu.

Nie zatrzymało to agresywnych działań Federacji Rosyjskiej na arenie międzynarodowej. Pomimo zawarcia w lutym 2015 r. porozumienia „Mińsk II", zakładającego m.in. zawieszenie broni między prorosyjskimi separatystami a ukraińską armią, wycofanie ciężkiej broni i ustanowienie stref buforowych, walki na wschodniej Ukrainie trwają z różną intensywnością[xi]. Rosja dodatkowo nasiliła działania sił powietrznych m.in. nad morzami: Bałtyckim i Północnym (tylko w 2016 r. w odpowiedzi na rosyjskie działania samoloty NATO zostały poderwane z europejskich baz 780 razy, co stanowiło niemal dwukrotny wzrost w stosunku do roku 2015)[xii], przeprowadziła szereg manewrów wojskowych dużej skali (zob. tab. 2), a także rozpoczęła intensywne rozmieszczanie dodatkowych jednostek wojskowych i sprzętu m.in. na Półwyspie Krymskim i w obwodzie kaliningradzkim. Na Krymie, w oparciu o dawne ukraińskie jednostki, stworzono cały szereg nowych oddziałów i pododdziałów a potencjał rosyjskich sił na półwyspie, według ukraińskiego Center for Army Conversion and Disarmament Studies, w 2016 r. szacowany był na 24 tys. żołnierzy, 30 czołgów, ponad 600 bojowych wozów piechoty oraz ponad 130 samolotów i śmigłowców[xiii]. Co istotne, na Krymie rozmieszczono szereg środków A2/AD – zainstalowano systemy rakietowe S-300PM, S-400 Triumf i Pancyr, oraz wyrzutnie systemów Iskander. Silnie rozbudowano też obronę wybrzeża rozmieszczając systemy K-300P Bastion-P[xiv]. Również w obwodzie kaliningradzkim rozmieszczono systemy S-400 (183. Przeciwlotniczy Pułk Rakietowy z Gwardiejska), Iskander (152. Gwardyjska Brygada Rakietowa) oraz Bastion (25. Nabrzeżny Pułk Rakietowy).

Tabela 2. Ważniejsze ćwiczenia Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej (2014-2015)

Nazwa ćwiczenia	Data	Wielkość zaangażowanych sił
Sprawdzenie gotowości Zachodniego Okręgu Wojskowego	luty-marzec 2014	150 tys. żołnierzy
Manewry wzdłuż ukraińskiej granicy	kwiecień 2014	40 tys.
Sprawdzenie gotowości Centralnego Okręgu Wojskowego	czerwiec 2014	65 tys.
Sprawdzenie gotowości Wschodniego Okręgu Wojskowego	wrzesień 2014	160 tys.
Wostok-2014	wrzesień 2014	100 tys.
Ćwiczenie w obwodzie kaliningradzkim	grudzień 2014	9 tys.
Manewry rozpoczęte na dalekiej północy, które następnie objęły kolejne regiony	marzec 2015	80 tys.
Ćwiczenia sił powietrznych i obrony przeciwlotniczej	maj 2015	12 tys.
Union Shield	wrzesień 2015	8 tys.
Center-2015	wrzesień 2015	95 tys.

Tabela na podstawie: Major Russian exercises conducted since 2014 in its European territory and adjacent areas, European Leadership Network, https://www.europeanleadershipnetwork.org/wp-content/uploads/2017/10/Major-Russian-exercises-TABLE_ELN.pdf

Zdjęcie 1. Elementy systemu S-400 w bazie Gwardiejsk (obwód kaliningradzki)

Źródło: na podstawie zdjęć z Google Earth

Rosyjskie działania skłoniły państwa NATO do ustanowienia kolejnych środków z zakresu obrony i odstraszania podczas szczytu w Warszawie. Po trudnych negocjacjach dyplomatycznych, związanych z obawą części sojuszników o pogorszenie relacji z Rosją przez rozmieszczenie stałych sił NATO na wschodniej flance, udało się wypracować kompromisową formułę stałej, lecz rotacyjnej obecności w formie tzw. wzmocnionej wysuniętej obecności (*Enhanced Forward Presence*[xv]). Środek ten polega na rozmieszczeniu na zasadzie rotacyjnej 4 wzmocnionych batalionowych grup bojowych w państwach bałtyckich i Polsce. Siły te oprócz znaczenia politycznego (gwarancja zaangażowania sojuszników w obronę państw bałtyckich) mają też pewne znaczenie militarne, zwłaszcza dla dysponujących nieznacznymi siłami zbrojnymi Bałtów. Każda z grup ma charakter wielonarodowy i oparta jest o państwo ramowe dostarczające jej podstawowych zdolności.

(NIE)RÓWNOWAGA SIŁ NA WSCHODNIEJ FLANCE NATO

Niezależnie od środków przyjętych na szczytach w Newport i Warszawie Federacja Rosyjska dysponuje znaczną przewagą ilościową nad siłami sojuszniczymi na wschodniej flance NATO. Zasadnicze siły rosyjskie zlokalizowane w Zachodnim Okręgu Wojskowym są oparte na trzech armiach oraz jednym korpusie armijnym:

- 1. Gwardyjskiej Armii Pancernej ze sztabem w mieście Odnicowo w pobliżu Moskwy. Jej główny potencjał stanowią: 4. Gwardyjska Kantemirowska Dywizja Pancerna (Naro-Fominsk), 2. Gwardyjska Tamańska Dywizja Strzelców Zmotoryzowanych (Kalininec), 6. Częstochowska Brygada Pancerna (Niżny Nowogród), 27. Samodzielna Sewastopolska Gwardyjska Brygada Strzelców Zmotoryzowanych (Mosrentgen), 288. Warszawsko-Brandenburska Brygada Artylerii (Mulino), 53. Rakietowa Brygada Przeciwlotnicza (Kursk), 112. Gwardyjska Brygada Rakietowa (Szuja)[xvi].
- 6. Armii Ogólnowojskowej ze sztabem w miejscowości Agałatowo w pobliżu Petersburga. Na jej potencjał składają się: 138. Samodzielna Gwardyjska Krasnosielska Brygada Strzelców Zmotoryzowanych (Kamienka), 25. Samodzielna Gwardyjska Sewastopolska Brygada Strzelców Zmotoryzowanych (Władimirski Łagier), 26 Brygada Rakietowa (Ługa), 9 Gwardyjska Kielecko-Berlińska Brygada Artylerii (Ługa), 5. Rakietowa Brygada Przeciwlotnicza (Gorelowo[xvii])
- 20. Gwardyjskiej Armii Ogólnowojskowej ze sztabem w Woroneżu na południe od Moskwy w pobliżu ukraińskiego Charkowa. W jej skład wchodzą: 3. Wiślana Dywizja Zmotoryzowana (Boguczar), 144. Wileńska Dywizja Strzelców Zmotoryzowanych (Jelnia), 1. Samodzielna Gwardyjska Uralsko-Lwowska Brygada Pancerna (Boguczar), 23. Brygada Zmechanizowana (Klinca), 28. Brygada Zmechanizowana (Wałujki), 448. Samodzielna Brygada Rakietowa (Kursk), 49. Rakietowa Brygada Przeciwlotnicza (Smoleńsk).
- 11. Korpusie Armijnym podległym Flocie Bałtyckiej i odpowiedzialnym za obwód kaliningradzki, nakt óry składa się: 7. Samodzielny Gwardyjski Pułk Strzelców Zmotoryzowanych (Kaliningrad), 79. Samodzielna Brygada Strzelców Zmotoryzowanych (Gusiew), 336. Samodzielna Brygada Piechoty Morskiej (Bałtyjsk), 152. Samodzielna Brygada Rakietowa (Czerniachowsk), 244. Samodzielna Gwardyjska Witebska Brygada Artylerii (Kaliningrad), 25. Nabrzeżny Pułk Rakietowy oraz 22. Rakietowy Pułk Przeciwlotniczy[xviii].

Do pozostałych jednostek wchodzących w skład Zachodniego OW należą: 76 Dywizja Desantowo-Szturmowa (Psków), 98. Dywizja Powietrznodesantowa (Iwanowo), 106. Dywizja Powietrznodesantowa (Tuła), 79. Gwardyjska Nowozybkowska Brygada Artylerii Rakietowej (Twer), 45. Brygada Artylerii Dużej Mocy (Tambow) oraz 3 brygady specjalnego przeznaczenia (45., 2., 16.)[xix].

W obecnym kształcie rosyjska brygada zmechanizowana, licząca ok. 4500 żołnierzy, składa się z 4 batalionów manewrowych (1 batalion czołgów i 3 bataliony strzelców na bwp lub 2 bat. czołgów i 2 bat. strzelców – ok. 40 czołgów lub 45 bwp w batalionie), dywizjonu artylerii przeciwlotniczej, dywizjonu rakiet przeciwlotniczych, dywizjonu artylerii samobieżnej, dywizjonu artylerii rakietowej (3 baterie łącznie 18 systemów artyleryjskich lub rakietowych w dywizjonie) oraz pododdziałów zabezpieczenia działań. Rosyjska dywizja liczy natomiast ok. 10 tys. żołnierzy i składa się z 3-4

Tabela 3. Skład i potencjał sił Wzmocnionej Wysuniętej Obecności

Państwo stacjonowania	Państwo ramowe	Państwa uczestniczące (wkład osobowy)	Zdolności
Estonia (Tapa)	Wielka Brytania	Wielka Brytania (800), Dania (200), Islandia (1)	1 batalion zmechanizowany, 1 kompania piechoty, pododdziały artylerii oraz wsparcia i zabezpieczenia
Łotwa (Adazi)	Kanada	Kanada (450), Albania (18), Włochy (16), Polska (169), Słowacja (2), Słowenia (49), Hiszpania 322	1 batalion zmechanizowany, 2 kompanie zmechanizowane, 1 kompania pancerna, pododdziały wsparcia i zabezpieczenia
Litwa (Rukłe)	Niemcy	Niemcy (699), Chorwacja (187), Francja (266), Holandia (224), Norwegia (28)	4 kompanie zmechanizowane, pododdziały artylerii oraz wsparcia i zabezpieczenia
Polska (Orzysz)	Stany Zjednoczone	Stany Zjednoczone (795), Chorwacja (72), Rumunia (120), Wielka Brytania (130)	1 batalion na kołowych transporterach opancerzonych, pododdziały artylerii, obrony przeciwlotniczej oraz wsparcia i zabezpieczenia

Tabela na podstawie: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2018_02/20180213_1802-factsheet-efp.pdf (stan na luty 2018 r.).

pułków manewrowych, pułku artylerii samobieżnej (2 dywizjony artylerii, 1 – artylerii rakietowej), pułku rakiet przeciwlotniczych oraz pododdziałów zabezpieczenia działań[xx].

Jednostki Sił Powietrzno-Kosmicznych FR zgromadzone są z kolei w 6. Leningradzkiej Armii Sił Powietrznych i Obrony Powietrznej na której potencjał składają się 3 pułki lotnictwa myśliwskiego (159., 790., 14.), 1 pułk mieszany (47.), 15. brygada lotnictwa armijnego, 2 bazy lotnicze (378., 1008.) i pułk lotnictwa armijnego (549.) oraz 7 pułków obrony przeciwlotniczej uzbrojonych w systemy S-300 i S-400[xxi]. Według szacunków brytyjskiego International Institute for Strategic Studies siły lotnicze zgromadzone w ZOW liczą 96 myśliwców, 58 samolotów uderzeniowych, ok. 58 śmigłowców uderzeniowych i 50 transportowych[xxii]. Należy wspomnieć również o Flocie Bałtyckiej (operującej z baz w Bałtyjsku i Kronsztadzie), w składzie której, oprócz okrętów wojennych (m.in. 1 niszczyciel, 2 fregaty, 4 korwety, 2 okręty podwodne), funkcjonują także wyżej opisany 11. Korpus Armijny i 72. Baza Lotnicza (podlega jej kolejne 28 samolotów myśliwskich i uderzeniowych)[xxiii].

Potencjał rosyjskiego Zachodniego Okręgu Wojskowego daleko przekracza potencjał sił NATO zgromadzony w regionie. Siły zbrojne państw bałtyckich dysponują łącznie siłą ok. czterech lekkich brygad, wspartych przez lekkie bataliony obrony terytorialnej. Spośród państw NATO bezpośrednio sąsiadujących z Rosją jedynie Polska dysponuje istotnym, choć wciąż daleko mniejszym

potencjałem (2 dywizje zmechanizowane, 1 – pancerna, 4 samodzielne brygady – zob. tab.). Potencjał sił EFP oceniać można na odpowiadający 1-2 brygadom manewrowym. Dodać do tego należy jeszcze 1 brygadę pancerną US Army stacjonującą na wschodniej flance na zasadzie rotacyjnej w ramach ERI.

Co więcej, Rosja intensywnie modernizuje swój potencjał wojskowy. W grudniu 2010 r. został zatwierdzony dziesięcioletni Państwowy Program Uzbrojenia na lata 2011-2020 (ros. GPW 2020). Według jego założeń na zakup nowego uzbrojenia i prace badawczo-rozwojowe w zakresie nowych technologii wojskowych miało być przeznaczone ok. 19 bln rubli (ok. 600 mld USD wg ówczesnego kursu), a celem było podniesienie wskaźnika nowoczesnego uzbrojenia w rosyjskiej armii z ok. 10 proc. w 2008 r. do ok. 70 proc. w 2020 r. Z przewidzianych w programie środków miało zostać sfinansowane pozyskanie m.in. 600 samolotów i 1100 śmigłowców dla sił powietrznych, ok. 100 okrętów dla marynarki wojennej, w tym ok. 25 korwet, 14-15 fregat i 24 okręty podwodne (z czego 8 typu Boriej, przenoszących międzykontynentalne pociski wielogłowicowe R-30 Buława) oraz 2300 czołgów, 2000 środków artyleryjskich i 120 wyrzutni pocisków Iskander-M dla wojsk lądowych. O nowe typy uzbrojenia miały zostać wzbogacone rosyjskie siły strategiczne (pociski RS-24 Jars, RS-12M1/2 Topol-M) i jednostki obrony przeciwlotniczej (ok. 400 systemów S-400 Triumf i 100 S-500 Triumfator-M)[xxvi].

Choć wielu optymistycznych założeń GPW 2020 nie udało się zrealizować, a wprowadzanie wielu zaawansowanych systemów uzbrojenia (np. czołgi T-14, samoloty Su-57) jak się wydaje z powodów finansowych odłożono w czasie, Ministerstwo Obrony FR wielokrotnie zapewniało, że uda się osiągną zakładany 70 proc. wskaźnik modernizacyjny, chociażby wdrażając starsze, jednakże silnie zmodernizowane, konstrukcje (np. czołgi T-72B3, samoloty Su-30SM i Su-35S). Co więcej, Rosja uruchomiła kolejny Państwowy Program Uzbrojenia na lata 2018-2027.

Co istotne, Rosja intensywnie ćwiczy możliwość szybkiej koncentracji sił na kierunkach operacyjnych tak, aby z jednej strony móc wywierać presję polityczną na słabszych państwach a z drugiej, jak się wydaje, w przypadku konfliktu konwencjonalnego rozstrzygnąć konflikt na swoją korzyść przed włączeniem się do niego znaczących

Tabela 4. Potencjał sił zbrojnych Polski i państw bałtyckich

Państwo	Wielkość Sił zbrojnych ogółem	Czołgi podstawowe	Bojowe wozy piechoty	Samoloty bojowe
Litwa	6 tys. (4,8 tys. w rezerwie)	-	234	-
Łotwa	5,3 (7,8 tys. w gwardii narodowej)	-	11	-
Estonia	5,7 tys. (12 tys. w lidze obrony)	-	158	-
Polska	Ok. 110 tys. (z uwzględnieniem Wojsk Obrony Terytorialnej)[xxiv]	985 (638 w służbie)[xxv]	1838	-

Tabela na podstawie danych: Military Balance 2016

sił sojuszniczych. Jak wskazywał Stanisław Koziej na tle ćwiczeń Zapad 2017 „militarne ubezpieczenie dla działań hybrydowych obejmuje (…) doskonalone i testowane właśnie w ramach ćwiczeń typu Zapad potężne zgrupowania strategiczne, które mogą być błyskawicznie rozwinięte przy granicy z NATO do osłony podprogowej interwencji na terytorium państwa członkowskiego sojuszu przez szantaż ryzykiem przejścia do otwartego konfliktu zbrojnego"[xxvii].

SZCZYT W BRUKSELI – DOPEŁNIENIE PROCESU ADAPTACJI?

Po szczycie w Warszawie uwaga Sojuszu skupiona została na wzmocnieniu zdolności NATO do kolektywnej obrony państw zagrożonych w dużym konflikcie konwencjonalnym, do jakiego – jak się wydaje – przygotowuje się Federacja Rosyjska. Priorytetem stały się takie zagadnienia jak mobilność wojsk, zmiany w strukturze dowodzenia i kwestia tzw. sił wzmocnienia. W deklaracji końcowej brukselskiego szczytu Sojusz utrzymał swoją ocenę polityki Federacji Rosyjskiej wskazując, że „agresywne działania Rosji, w tym grożenie użyciem siły dla osiągnięcia celów politycznych, stanowią wyzwanie dla NATO i podważają bezpieczeństwo euroatlantyckie oraz oparty na prawie porządek międzynarodowy". Deklaracja wskazuje ponadto, że podczas gdy NATO wypełnia swoje zobowiązanie międzynarodowe, Rosja złamała wartości i zasady będące podstawą wzajemnych stosunków, zdefiniowane m.in. w Akcie stanowiącym NATO-Rosja.

Szczyt w Brukseli, oprócz potwierdzenia potrzeby utrzymania wdrożonych już środków z zakresu obrony i odstraszania, zatwierdził zmianę struktury dowodzenia, zarysowaną w listopadzie 2017 r. na spotkaniu ministrów obrony NATO, zakładającą dodanie dwóch nowych dowództw. Jedno zlokalizowane w Norfolk będzie odpowiedzialne za transport morski przez północny Atlantyk (przez który w razie konfliktu przerzucane byłyby siły wzmocnienia z USA). Drugie – w niemieckim Ulm – ma odpowiadać za przerzut wojsk i logistykę na teatrze europejskim. Po zmianach struktura dowodzenia sojuszu ma być wzmocniona o 1200 etatów[xxviii]. Co więcej, w strukturach NATO ma również powstać nowe centrum operacji w cyberprzestrzeni (Cyber Operations Centre).

W kwestii mobilności wojsk sojusznicy zobowiązali się do wprowadzenia do 2024 r. znacznych uproszczeń – skrócony ma zostać okres potrzebny na przekroczenie granic i wydanie zgód dyplomatycznych (maksymalnie 5 dni do końca 2019 r.) oraz zadeklarowano zidentyfikowanie głównych i alternatywnych tras zaopatrzeniowych, a także uzupełnienie prowadzonych ćwiczeń o elementy przerzutu wojsk. Kwestia mobilności wojsk została poruszona również we wspólnej deklaracji o współpracy pomiędzy Unią Europejską a NATO podpisaną bezpośrednio przed szczytem w Brukseli przez Sekretarza Generalnego Sojuszu Jensa Stoltenberga oraz przewodniczącego Rady Europejskiej Donalda Tuska i przewodniczącego Komisji Europejskiej Jeana-Claude'a Junckera. W dokumencie obie strony zobowiązał się również m.in. do wzmocnienia współpracy w kwestii zwalczania terroryzmu, a NATO wyraziło poparcie dla nowy europejskich inicjatyw w dziedzinie bezpieczeństwa i obronności, takich jak Europejski Fundusz Obronny i stała współpraca strukturalna w dziedzinie obrony.

Najistotniejsza z punktu widzenia bezpieczeństwa wschodniej flanki wydaje się publicznie ogłoszona na spotkaniu ministrów obrony Sojuszu w czerwcu 2018 r., a zatwierdzona na brukselskim szczycie, Inicjatywa Gotowości NATO (ang. *NATO Readiness Initiative*), która zakłada, że do 2020 r. NATO będzie dysponowało 30 batalionami zmechanizowanym, 30 eskadrami lotniczymi oraz 30 okrętami wojennymi gotowymi do użycia w przeciągu maksymalnie 30 dni (tzw. „4x30"). Na razie brak jednak dalszych szczegółów dotyczących tej inicjatywy. Pytaniem pozostaje m.in. w jakim stosunku owe siły będą do Sił Odpowiedzi NATO (tj. będą ich częścią – co bardziej prawdopodobne – czy zupełnie nową strukturą), jakie państwa je wystawią i na jaki czas, czy będą to wyłącznie zadeklarowane siły narodowe czy obejmą też np. bataliony wielonarodowe etc.

Ze zdolnościami do kolektywnej obrony wiąże się w dużej mierze kwestia wydatków obronnych państw Sojuszu. Kwestia ta od wielu lat pozostaje problemem w relacjach pomiędzy Stanami Zjednoczonymi a częścią europejskich sojuszników, którym USA wytykają nieadekwatne wydatki zbrojeniowe. Na szczycie w Newport państwa Sojuszu, które nie przeznaczały równowartości 2 proc. PKB na obronność oraz 20 proc. z tej sumy

na wydatki związane z pozyskaniem sprzętu i uzbrojenia zobowiązały się do zatrzymania dalszych cięć i stopniowego zwiększania środków przeznaczanych na obronę, aż do osiągnięcia powyższych współczynników w ciągu dekady (*Defence Investment Pledge*). Zgodnie z danymi zaprezentowanymi przez Stoltenberga bezpośrednio przed szczytem wszyscy sojusznicy zatrzymali dalsze cięcia i rozpoczęli proces zwiększania wydatków obronnych. W tym roku 8 państw Sojuszu ma osiągnąć poziom wydatków obronnych odpowiadających 2 proc PKB, podczas gdy w 2014 r. były to jedynie 3 państwa. Na podstawie planów poszczególnych państw sam wzrost wydatków europejskich sojuszników oraz Kanady do 2024 r. wynieść ma w liczbach bezwzględnych 266 mld USD[xxix]. Dla administracji Donalda Trumpa tempo wzrostu wydatków jest jednak nie wystarczające, czemu amerykański prezydent dał wyraz w mocnych jak na standardy dyplomatyczne słowach, jeszcze przed przybyciem na szczyt w Brukseli oraz w dwustronnej rozmowie z Sekretarzem Generalnym NATO, co wpłynęło również – jak się wydaje – na atmosferę spotkania. Pomijając kontrowersje związane z wydatkami obronnymi, decyzje podjęte na brukselskim szczycie wydają się spójnym i logicznym uzupełnieniem środków ustanowionych na poprzednich spotkaniach Rady Północnoatlantyckiej na szczeblu szefów państw i rządów w Newport i Warszawie. Po implementacji decyzji ze spotkania NATO dysponować będzie (oprócz sił narodowych) na wschodniej flance katalogiem sił i środków dostępnych kolejno po upływie określonego czasu: EFP – natychmiast, VJTF – do ok. 7 dni, NRF/30 batalionów zmechanizowanych/eksedr lotniczych i okrętów – do 30 dni. Niemniej tak zarysowane środki wskazują, że w przypadku dużego konfliktu konwencjonalnego NATO będzie w stanie wesprzeć zagrożonych sojuszników znaczącymi siłami dopiero po ok. 4 tygodniach konfliktu. Tymczasem, jak pokazują wyniki szeregu gier wojennych przeprowadzonych przez Fundację Pułaskiego pomiędzy styczniem 2017 r. a czerwcem 2018 r., Rosja w niemal wszystkich scenariuszach dążyła do maksymalnie szybkiego osiągnięcia celów strategicznych i zamrożenia konfliktu, zanim włączą się do niego znaczące siły NATO. Oznacza to, że w dalszej kolejności państwa wschodniej flanki powinny dążyć do ustanowienia na ich terytoriach jak największej trwałej obecności jednostek manewrowych państw sojuszniczych. Właściwa wydaje się w tym zakresie inicjatywa strony polskiej, popierana przez państwa bałtyckie, mająca na celu ulokowanie na terytorium RP amerykańskiej dywizji pancernej. W praktyce oznacza to rozlokowanie dodatkowej brygady pancernej oraz jednostek wsparcia pola walki i zabezpieczenia szczebla dywizyjnego, gdyż jedna amerykańska brygada pancerna znajduje się już na wschodniej flance w ramach ERI. Z kolei Sojusz Północnoatlantycki obecnie położyć musi nacisk na kwestie wywiadu i rozpoznania oraz zagwarantowanie szybkości procesu decyzyjnego tak, aby w przypadku zagrożenia mieć możliwość maksymalnie szybkiego uruchomienia kolejnych sił i przerzucenia ich w region zagrożenia.

Niezależnie od wsparcia Sojuszniczego państwa wschodniej flanki muszą dysponować na tyle licznymi i sprawnymi siłami zbrojnymi, aby być w stanie dotrwać do przybycia wsparcia sojuszniczego. W tym kontekście właściwym wydaje się zamiar utworzenia przez Polskę czwartej dywizji wojsk lądowych, która zostałaby rozlokowana we wschodniej części kraju. Jej budowa nie może odbywać się jednak kosztem pozostałych jednostek tego szczebla i wymaga zagwarantowaniu właściwego finansowania.

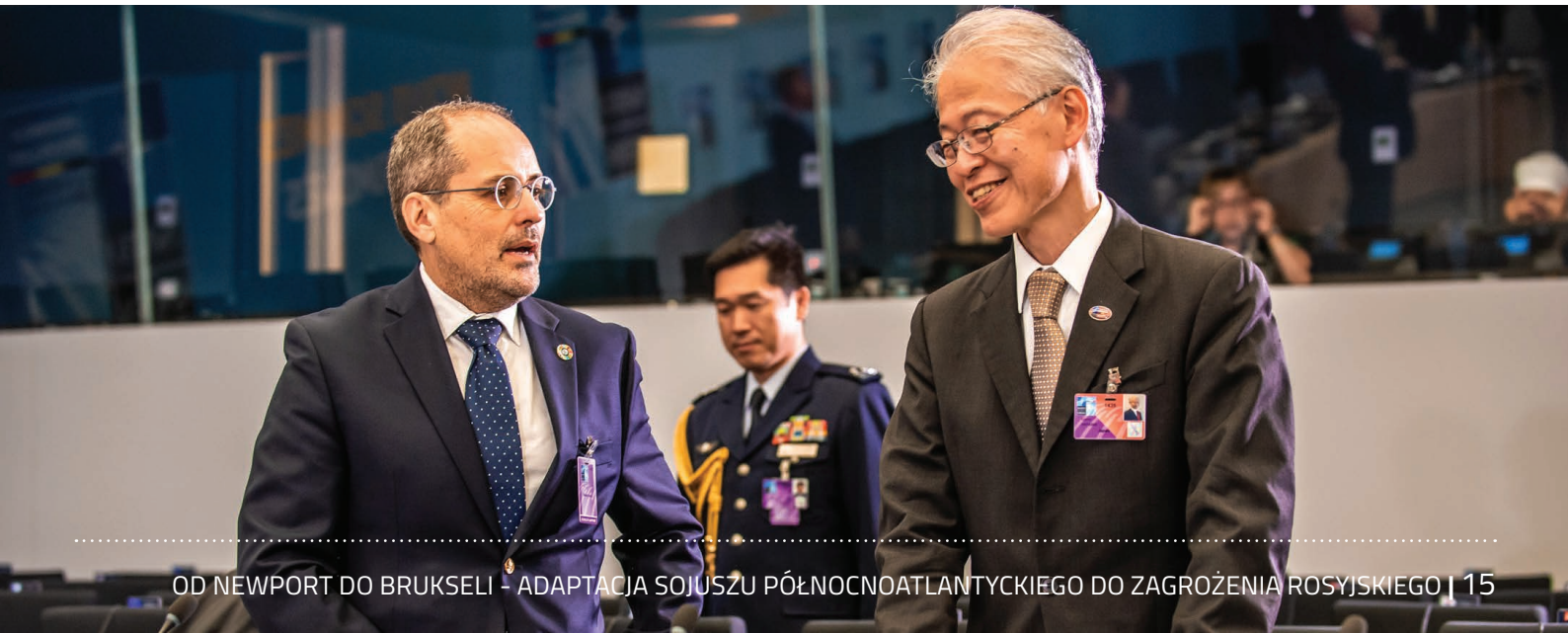

WNIOSKI I REKOMENDACJE

1. Od czasu nielegalnej aneksji Krymu i początku militarnego zaangażowania Rosji we wschodniej Ukrainie stosunki pomiędzy NATO a Rosją pozostają napięte. Działania rosyjskie na Ukrainie jak się wydaje – podobnie jak w przypadku wojny rosyjsko-gruzińskiej z 2008 r. – miały storpedować ewentualne ukraińskie aspiracje do integracji z zachodnimi strukturami (UE, a w dalszej kolejności NATO) i były wyraźnym złamaniem – oprócz szeregu wiążących z punktu prawa międzynarodowego konwencji i traktatów z Kartą Narodów Zjednoczonych na czele – Aktu stanowiącego NATO-Rosja. Co więcej, na tle pogarszających się relacji z Zachodem w ostatnich 4 latach Rosja nasiliła działania lotnictwa m.in. nad morzami: Bałtyckim i Północnym, przeprowadziła szereg manewrów wojskowych na wielką skalę, a także rozpoczęła intensywne wzmacnianie i tworzenie nowych jednostek wojskowych w Zachodnim Okręgu Wojskowym.

2. W odpowiedzi na rosyjskie działania NATO uruchomiło proces adaptacji, wdrażając na kolejnych szczytach w Newport i Warszawie szereg środków z zakresu obrony i odstraszania. Do najważniejszych należały ujęte w przyjętym w Newport Planie działań na rzecz gotowości (*Readiness Action Plan*) ciągła rotacyjna obecność (np. w formie ćwiczeń) sił sojuszniczych na terytoriach państw wschodniej flanki NATO, trzykrotne zwiększenie wielkości sił odpowiedzi NATO oraz wyodrębnienie z nich sił bardzo wysokiej gotowości VJTF. Z kolei na szczycie w Warszawie udało się wypracować kompromisową formułę tzw. wzmocnionej wysuniętej obecności (*Enhanced Forward Presence*) polegającej na rozmieszczeniu na zasadzie rotacyjnej 4 wzmocnionych batalionowych grup bojowych w państwach bałtyckich i Polsce.

3. Pomimo wdrożonych dotychczas środków Rosja dysponuje znaczną przewagą w zakresie sił konwencjonalnych nad siłami NATO na wschodniej flance. W samym Zachodnim Okręgu Wojskowym Rosja dysponuje potencjałem 4 dywizji pancernych i zmechanizowanych, 3 dywizji powietrznodesantowych i desantowo-szturmowych, 8 samodzielnych brygad pancernych i zmechanizowanych i kilkunastoma brygadami o innym charakterze (wsparcia pola walki, piechoty morskiej, specnzu etc). Natomiast państwa bałtyckie łącznie dysponują siłami 4 brygad, a zdolności sił EFP oceniać można na odpowiadające 1-2 brygadom manewrowym. Spośród państw NATO bezpośrednio sąsiadujących z Rosją jedynie Polska dysponuje istotnym, choć wciąż daleko mniejszym potencjałem (2 dywizje zmechanizowane, 1 – pancerna, 4 samodzielne brygady.).

4. Decyzje podjęte na szczycie NATO w Brukseli wydają się niejako spójnie „spinać" kroki w zakresie adaptacji podjęte na spotkaniach tego szczebla w Newport i Warszawie. Po implementacji decyzji spotkania NATO dysponować będzie (oprócz sił narodowych) na wschodniej flance katalogiem sił i środków dostępnych kolejno po upływie określonego czasu: EFP – natychmiast, VJTF – do ok. 7 dni, NRF/30 batalionów zmechanizowanych/ eskedr lotniczych i okrętów – do 30 dni.

5. Niezależnie od istotnego znaczenia przyjętych dotychczas środków, w przypadku dużego konfliktu konwencjonalnego, NATO będzie w stanie wesprzeć zagrożonych sojuszników znaczącymi siłami dopiero po ok. 4 tygodniach konfliktu. Tymczasem, jak wynikać może np. z analizy rosyjskich ćwiczeń, Rosja dążyć będzie do maksymalnie szybkiego osiągnięcia celów strategicznych i zamrożenia konfliktu, zanim włączą się do niego znaczące siły NATO.

6. Państwa wschodniej flanki powinny dążyć do ustanowienia na ich terytorium jak największej trwałej obecności jednostek manewrowych państw sojuszniczych. Niezależnie od wsparcia sojuszniczego państwa wschodniej flanki muszą dysponować na tyle licznymi i sprawnymi siłami zbrojnymi, aby być w stanie dotrwać do przybycia wsparcia sojuszniczego (na tym tle w kontekście Polski w dłuższej perspektywie właściwa wydaje się wydaje się zamiar utworzenia przez Polskę czwartej dywizji wojsk lądowych, która zostałaby rozlokowana we wschodniej części kraju.

Autor: Tomasz Smura, Kierownik Biura Analiz Fundacji im. Kazimierza Pułaskiego

PRZYPISY

[i] Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation signed in Paris, France, http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_25468.htm

[ii] Ibid.

[iii] M. Czuperski I in., Hiding in Plain Sight: Putin's War in Ukraine, Atlantic Council, http://www.atlanticcouncil.org/publications/reports/hiding-in-plain-sight-putin-s-war-in-ukraine-and-boris-nemtsov-s-putin-war

[iv] Zob. pełniej Anna M. Dyner i in., "How Russian Violations of the 1997 Founding Act Influence NATO-Russia Relations," PISM Policy Paper nr 6 (2018) http://www.pism.pl/Publikacje/PISM-Policy-Paper-no-166

[v] G. Kuczyński, Największa klęska Ukraińców od początku wojny. Południowa flanka przestała istnieć, TVN 24 z 1 września 2014 r. https://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/najwieksza-kleska-ukraincow-od-poczatku-wojny-poludniowa-flanka-przestala-istniec,463760.html

[vi] P. Karber, "Lessons Learned" from the Russo-Ukrainian War, The Potomac Foundation, 2015, s. 37-38, https://prodev2go.files.wordpress.com/2015/10/rus-ukr-lessons-draft.pdf

[vii] Ibid.

[viii] M. Dura, „MH17 zestrzelił separatystyczny BUK - konkluzja holenderskiego raportu," Defence 24 z 13 października 2015 https://www.defence24.pl/mh17-zestrzelil-separatystyczny-buk-konkluzja-holenderskiego-raportu

[ix] J. Ćwiek-Karpowicz i in., Sankcje i Rosja, (Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa: 2015) http://www.pism.pl/files/?id_plik=19044

[x] P. Pacuła, „Szczyt NATO w Newport – implikacje dla bezpieczeństwa narodowego RP, Pulaski Policy Paper nr 16 (2014) https://pulaski.pl/szczyt-nato-w-newport-implikacje-dla-bezpieczenstwa-narodowego-rp/

[xi] W. Łysek, „Realizacja porozumień Mińsk II," Pulaski Policy Paper, nr 12 (2015) https://pulaski.pl/realizacja-porozumien-minsk-ii/

[xii] A. Foxall, "Russia Is Testing NATO in the Skies," National Interest z 23 lipca 2017 http://nationalinterest.org/feature/russia-testing-nato-the-skies-21621

[xiii] Militarization of Occupied Crimea – a Threat to Global Security, The Center for Army, Conversion and Disarmament Studies, 2016 https://defence-ua.com/index.php/en/publications/defense-express-publications/914-militarization-of-occupied-crimea-a-threat-to-global-security

[xiv] K. Czerniewicz, Obwód Kaliningradzki i Krym czyli ufortyfikowane twierdze Rosji, Ośrodek Analiz Strategicznych https://oaspl.org/2016/01/28/obwod-kaliningradzki-i-krym-czyli-ufortyfikowane-twierdze-rosji/

[xv] Rozmowy autora w Kwaterze Głównej NATO

[xvi] Rozkład rosyjskich sił za K. Grodzki „Zachodni Okręg Wojskowy Federacji Rosyjskiej, Nowa Technika Wojskowa 11, 2017.

[xvii] Ibid.

[xviii] Ibid.

[xix] Ibid.

[xx] Ibid.

[xxi] Ibid.

[xxii] Military Balance 2016, The International Institute for Strategic Studies (2017)

[xxiii] Ibid.

[xxiv] Szacunki własne

[xxv] B. Kucharski, „Modernizacja T-72 i PT-91: ocena zasadności i potencjalnych kierunków," Raport Pułaskiego nr 5 (2017) https://pulaski.pl/wp-content/uploads/2015/02/Raport_Modernizacja_T72_PT91_FKP.pdf

[xxvi] T. Smura, R. Lipka, „Program modernizacji Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej – stan realizacji i perspektywy powodzenia," Pulaski Policy Paper nr 2 2015 https://pulaski.pl/wp-content/uploads/2015/02/Komentarz_Miedzynarodowy_Pulaskiego_nr_02_15_PL.pdf

[xxvii] S. Koziej, „Strategiczne wnioski z manewrów Zapad 2017: budowa przez Rosję „bezpiecznika" w neozimnowojennej grze z Zachodem," Pulaski Policy Paper 2017 https://pulaski.pl/analiza-strategiczne-wnioski-manewrow-zapad-2017-budowa-rosje-bezpiecznika-neozimnowojennej-grze-zachodem/

[xxviii] Press conference by NATO Secretary General Jens Stoltenberg following the meeting of the North Atlantic Council at the level of Heads of State and Government (NATO Summit Brussels), NATO https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_156733.htm?selectedLocale=en

[xxix] Ibid.

FUNDACJA IM. KAZIMIERZA PUŁASKIEGO

ul. Oleandrów 6, 00-629 Warszawa
tel.: 022 658 04 01
faks: 022 205 06 35
e-mail: office@pulaski.pl

www.pulaski.pl

ISBN 978-83-61663-15-7